

Հրայրա ՓԱՆՈՍՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԹՈՒՄԱՆ-Ե ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԱԶԱՏ-ՋԻՐԱՆԻ ՈՒ ԴԱՐԱՇԱՍՔԻ ՄԱՀԼԱՆԵՐՈՒՄ (XVII դ. առաջին կես)

Նախիջևանի երկրամասի ժողովրդագրական խնդիրների լուսաբանման գործում չափազանց մեծ նշանակություն ունի երկրամասում հայ բնակչություն տեղաշարժերի ուսումնասիրությունը: Այս տեղաշարժերի հիմնական պատճառը տարածաշրջանում անընդհատ ընթացող պարսկա-թուրքական պատերազմներն էին:

XVII դ. սկզբներին Նախիջևանի երկրամասը էթնիկ տեսանկյունից Հայաստանի միատարր կազմ ունեցող շրջաններից էր, որտեղ բնակչության ճնշող մեծամասնությունն հայեր էին: Վերոհիշյալի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում եվրոպացի ճանապարհորդ միսիոներ Վիլյոդը, որի վկայությամբ Նախիջևանն ուներ 40 հազար ծովա հայ բնակչություն¹: Նախիջևանի բնակչության թվապահանջը, էթնոկրոնական նկարագրի մեջ որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին XVII դ. սկզբներին՝ պայմանավորված շահ Աբաս I-ի կազմակերպած բռնագաղթով, որի ընթացքում Նախիջևանի երկրամասից տեղահանվեց և Պարսկաստանի խորքերն ուղարկվեց ավելի քան 160 հազար հայ²: Այս բռնագաղթերն ու տեղահանությունները շարունակվեցին մինչև պարսկա-թուրքական հակամարտության ավարտը՝ 1639 թ.:

Էլթանության օրոք կազմավորված Թուման-ե Նախիջևան վարչական միավորը, որ XV դ.՝ թուրքմենական քոչվոր ցեղերի տիրապետության ընթացքում, դարձավ Հայաստանի վարչաքաղաքական կենտրոն, XVI դ. կեսերին կորցրեց իր ազդեցությունն ու մտավ Ատրպատականի բեկլարբեկիության մեջ³: Այն ենթարկվում էր Թավրիզում նստող Ատրպատականի կառավարչին՝ ամիր-ուլ-ումարային (իշխանաց իշխան)⁴: Վարչական այս բաժանումը պահպանվեց մինչև XVII դ. կեսերը:

Թուման-ե Նախիջևանն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Նախնավան և Գողթն, Սյունիքի՝ Վայոց ձոր, Ճահուկ, Երնջակ ու Ծղուկ գավառները: Այն հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից էր Երևանի, արևելքից՝ Արցախի նահանգներին: Երկրամասի բնական սահմաններն անցնում էին արևմուտքում՝ Արփա գետով, հյուսիսում՝ Վարդենիսի լեռնաշղթայով, արևելքում՝ Սյունյաց լեռնաշղթայով, հարավում՝ Արաքս գետի երկարությամբ ձգվող հարթավայրով⁵: Թուման-ե Նախիջևանը բաժանվում էր երկու մեծ շրջանների՝ Ջուղայի և Շահապունիքի, որոնց գլխավոր քաղաքներն էին՝ Օրդուբադն ու Նախիջևանը⁶: Սրանք իրենց հերթին տրոհվում էին մահալների, Ջուղան՝ Ազատ-Ջիրանի ու Դարաշամբի, Շահապունիքը՝ Դարալազյազի մահալի ու Սիսականի օլթայի⁷: Ազատ-Ջիրանի մահալը տարածվում էր Գեղան գետի ավազանում՝ ընդգրկելով Մեծ Հայքի Վասպուրական ու Սյունիք նահանգների Գողթն ու Երն-

¹ *Voyages d'un missionnaire de la compagnie de jesus en Turquie, en Perse, en Armenie et en Barbarie, Paris, 1730, p. 192.*

² *Միաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռագիր N 1294:*

³ *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր, սյրակ I, (ԺԳ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Եր., 1968, էջ 96:*

⁴ *Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր, հ. Ա, (ԺԳ-ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Փափազյան, Եր., 1956, էջ 97:*

⁵ *J. Chardin, Voyages en Perse, etautreslieux de l'orient, tom II, Amsterdam, 1735, p. 303.*

⁶ *Relation dv voyage d'AdamOleariv en Moscovie, Tartarie, etPerse, tom I, Paris, 1679, p. 362.*

⁷ *Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներ, սյրակ III, կազմեց՝ Զ. Կոստիկյան, Եր., 2005, էջ 47, 77:*

ջակ գավառները, արևելքում սահմանակցում էր Սյունյաց լեռնաշղթային: Մյուս արևմուտքից սահմանակից էր Դարաշամբի մահալը, որից բաժանվում էր Երնջակ գետով, ընդգրկում էր Վասպուրականի Նախճավան ու Սյունիքի Ճահուկ գավառները: Դարաշամբի մահալը փոխված էր Նախիջևան գետի ավազանում: Այն արևելքից սահմանակից էր Երնջակ գետին, հյուսիսից՝ Վայոց ձորի լեռներին, արևմուտքից՝ Արփա գետին, հարավային սահմանը հասնում էր մինչև Արաքս գետ:

Ցանկանալով վերահաստատել 1555թ. թուրք-պարսկական սահմանագիծը՝ շահ Աբասը, 1603թ. սկսում է իր արշավանքը: Հայաստանում ռազմական քատերաբեմի էր վերածվել Նախիջևանի արևելյան սահմաններից մինչև Շիրակ ընկած տարածքը: Կրոնավոր-ճանապարհորդ Անտուան Գուվեայի վկայությամբ ռազմական գործողությունների մեջ ընդգրկված այդ շրջանները խիտ ազգաբնակչություն ունեին, որտեղ հաշվվում էին քսանից ավելի քաղաքներ և հազարավոր գյուղեր⁸: Շահ Աբասը, զորքից անջատելով առաջապահ ջոկատ՝ Չուլֆիզար խանի գլխավորությամբ, ուղարկում է Նախիջևանը գրավելու: Օսմանյան զորքերն սկզբում փորձեցին դիմադրություն ցույց տալ և չէին ցանկանում թողնել քաղաքը, բայց երբ իմացան, որ շահը շարժվում է դեպի Նախիջևան ու արդեն հասել է Ջուղա, թողնում են Նախիջևանն ու նահանջում Երևան. «Իսկ այն զորքն օսմանցուց, գրում է Առաքել Դավրիժեցին, - փախեան ի Թավրիզու և եկին ի Նախչուան, ոչ կարացին մնալ անդէն՝ և կալ ընդդէմ, այլ երկիտլի մեծաւ ըմբռնեալ ի սիրտ և յոգի, հապճեալ տազնապաւ ելին ի Նախչուան՝ և ժամանեալ անկանէին ի քաղաքն Երևան»⁹:

Թուրքերը պարսկական այս հարձակումներին պատասխանեցին Երևանը գրավելուց երկու ու կես ամիս անց, երբ շահ Աբասը գրավել էր Կարսը: Դեպի Երևան ու Նախիջևան արշավող թուրքական մեծաթիվ բանակի հրամանատար էր նշանակված Ջղայօղլի մականունով Մինան փաշան: Մթափ գնահատելով, որ ուժերի քանակական հարաբերությունն իր օգտին չէ, և որ բաց ճակատամարտում թուրքերին դիմադրելն անհնար կլինի, շահ Աբասը նահանջում է՝ որոշելով ամայացնել ու բռնազաղթի ենթարկել թուրքական բանակի առաջխաղացման ճանապարհին ընկած Նախիջևանի քաղաքներն ու գյուղերը:

Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ՝ շահ Աբասը դեռ վաղուց էր մտադրվել հայ բնակչությանը տեղահանել ու գաղթեցնել Պարսկաստան. «Եւ զոր ի վաղ ժամանակաց ունէր ի մտի զքշելն ազգին քրիստոնէից՝ և զաւերելն աշխարհն Հայոց՝ անդ յայտնեաց խորհրդակցաց իւրոց»¹⁰:

Բռնագաղթն սկսվում է 1605թ. օգոստոսի 11-ին*¹¹: Շահ Աբասը նահանջելով ամայացնում է իր նահանջի ճանապարհին ընկած բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը, տեղահան անելով բնակչությունը. «սկսեալ ի կողմանցն Նախիջևանոյ՝ զՇիրակ, զՆիզ, զԵղեգնաձոր, զԳեղամ, զԼոռի, զՀամազիման, զՇարապխանայ, զՋարիշատ, և զղաշտն Արարատու, զԵրևան քաղաք, զԿոտեւ գաւառ, զԾաղկունձոր, զԳառնունձոր...»,- գրում է Չաքարիա սարկավազ Քանաքեռցին¹²:

Ականատես պատմագիրների վկայությամբ՝ իրանական զորքերը Պարսկաստան էին գաղթեցնում հսկայական հայ բնակչություն, և պարզ էր, որ այդքան ստվար

⁸ Г. Эзов, *Сношения Петра Великого с армянским народом*, СПб, 1868, с. 468.

⁹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 21:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 35-38:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 46:

* Տես Խաչատուր արեղայի *Չուղայեցոյ պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 102: Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.)*, հ. Ա, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր., 1974, էջ 182, 270:

¹² *Չաքարեայ սարկավազի Պատմագրութիւն*, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 19-20:

ազգաբնակչության միանգամից զաղթեցնել հնարավոր չէր, Առաքել Դավրիժեցին հաղորդում է. «Եւ զայս գործ, որ զազգն Հայոց քշեաց և տարաւ, ոչ թէ մի անգամ կամ երկիցս և երիցս արար և եկաց, այլ գտի հաւաստեաւ բազում արս՝ որք ինքեանք իսկ քշածք էին, յորոց հարցեալ տեղեկացայ, նա և ի յիշատակարանաց գրոց՝ գորս ընթերցայ, զի եօթն և ութն անգամ որիշորիշ զկնի միմեանց քշեալ և տարեալ է»¹³: Նախիջևանի երկրամասի մեծ մասն ամայացաւ: Այս բռնագաղթը ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորություն բողեց: Այս տարագրությունը, որը ժամանակակիցներն անվանեցին «մեծ սուրգուն», ահավոր էր իր չափերով ու հետևանքներով: Այն սկիզբ դրեց Նախիջևանի ժողովրդագրական պատկերի դիմախեղման գործընթացին:

Թուման-ե Նախիջևանից բռնագաղթի ենթարկված հայ բնակչության ընդհանուր թվի վերաբերյալ ժամանակի ակամատես պատմագիրների մոտ տեղեկություններ չկան: Այս բացը լրացնելու են գալիս Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող ձեռագրերի հիշատակարանների բավականին արժեքավոր տեղեկությունները: Համաձայն այդ տեղեկությունների՝ Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի ու Դարաշամբի մահալներից տեղահանվել ու բռնագաղթի էր ենթարկվել մոտ 21 հազար տուն հայ բնակչություն*¹⁴, այսինքն՝ Թուման-ե Նախիջևանի բնակչության կեսից ավելին: Երկրամասի մնացած բնակչությունը զերծ մնաց բռնագաղթից՝ գտնվելով շահ Աբասի մահանջի ճանապարհից հեռու, մասնավորապես Դարալագյազի մահալի ու Միսականի օլթայի հայկական այն բնակավայրերը, որոնք տեղագրվում էին Վայոց ձորի ու Սյունիքի լեռնային գոտիներում: Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի մահալի Ագուլիս քաղաքից տեղահանվում է 2500 ընտանիք¹⁵ մոտ 15 հազար մարդ, Օրդուբադից՝ 1200 ընտանիք՝ 8 հազար մարդ¹⁶ և Ջուղայից՝ 2000 ընտանիք մոտ 12 հազար մարդ¹⁷ (Ջուղայի բռնագաղթի մասին մանրամասն կխոսվի ստորև), իսկ Դարալագյազի մահալի ու ամբողջ երկրամասի վարչական կենտրոն՝ Նախիջևան քաղաքից 5300 ընտանիք՝ 31800 մարդ¹⁸:

Աղյուսակ 1. Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի և Դարաշամբի մահալներից բռնագաղթի ենթարկված գյուղերի ու բնակչության թիվն ըստ Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերի հիշատակարանների տվյալների

Ազատ-Ջիրանի մահալ	Ընտանիք	Մարդ
1. Հանդամեջ (Անդամեջ)	300	2190
2. Անապատ	450	3240
3. Քիլիք	10	80
4. Զոթսան	15	110
5. Վերին գետ	70	560
6. Ունիս	150	1110
7. Զաղաքիկ	80	640

¹³ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցույ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 148:

¹⁴ Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռագիր N 4521:

¹⁵ Նույն տեղում, ձեռագիր N 6496:

¹⁶ Նույն տեղում, ձեռագիր N 4120:

¹⁷ Նույն տեղում, ձեռագիր N 2494:

¹⁸ Նույն տեղում, ձեռագիր N 3138:

*Նախիջևանի երկրամասում հայ ընտանիքների միջինթիվը բավական բարձր է եղել: Համաձայն կաթոլիկ միսիոներ Պետրոս Պետիկի զեկույցի՝ Թուման-ե Նախիջևանի Դարաշամբի մահալի Ապարաներ ավանում կային մոտ 300 տուն կաթոլիկ հայեր, և յուրաքանչյուր տանը ապրում էր 20, 15, կամ 10, իսկ ամենաքիչը 5 հոգի (տե՛ս Bedik Petrus, Cehil Sutan, Vienna, 1678, p. 379):

8. Տրունիս	400	2920
9. Սալ	20	180
10. Տանակերտ	340	2516
11. Դիսար	30	300
12. Վաղավեր	50	375
13. Վանանդ	420	2980
14. Դաստակ	110	820
15. Աղրի	20	200
16. Ռամիս	140	1160
17. Ստուպին	130	1070
18. Նորակերտ	220	1850
19. Խուրստ	60	450
20. Ազնամիր	70	580
21. Ողոհին	160	1240
22. Աղահեցիկ	110	1100
23. Մեսրոպավան	500	4000
24. Շրջու	200	2200
25. Բիստ	180	1490
26. Յաղբին	100	850
27. Խառց	130	1060
28. Տևի	140	1400
29. Բոհրուտ	120	1200
30. Փառակա	400	2830
31. Բելև	100	820
32. Բեղև	20	200
33. Թեյվազ	130	1300
34. Փորադաշտ	200	1750
Ընդամենը	5505	44771
Դարաշամբի մահալ	Ընտանիք	Մարդ
1. Մազրա	30	300
2. Շահկերտ (Վազանչի)	500	3750
3. Տիզեն	80	930
4. Աստապատ	500	3700
5. Շամբու ձոր (Խրամ)	250	2300
6. Տամբատ	220	1950
7. Եամխանա	50	410
8. Շմբան	60	460
9. Ազնաբերդ	250	2100
10. Ճահուկ	48	480
11. Նորս	25	300
12. Օծուփ (Ածուպ)	320	2760
13. Կուքի	260	1910
14. Արմավաշեն	110	1500
15. Ակոռի	170	2040
16. Բջնաղ	120	850

17. Եզատունք	250	2050
18. Խնձորակ	70	520
19. Գոմեր	40	310
20. Քաջաձոր	100	730
21. Բարունք	90	680
22. Քրտն	20	180
23. Ագարակ	190	1520
24. Թաթերք	130	1040
25. Մանլև	127	1016
Ընդամենը	4000	33786

Համատարած բռնագաղթի ու տեղահանության պայմաններում աչքի է ընկնում մի ուշագրավ իրողության. Նախիջևանի գավառի կաթոլիկ հայերի առաջնորդ Օգոստինոս եպիսկոպոս Բաջեցին նկարագրում է, թե ինչպես շահ Աբասը հանկարծ կարգադրեց, որ Նախիջևանի գավառի հայերը վերադառնան իրենց բնակավայրերը. «Անոր էր կիրակի,-գրում է նա,-ամենայն ժողովուրդն ելեալ էին առաւօտոյն աղօթ և հառաչանք դէպի Աստուած հայեացք և տեսանք թէ ի թագաւորէն մարդ եկաց, հրամանք բերաց թէ Նախիջևանոյ և Երինջակոյ գաւառն դառնան յետ: Երբ որ լսեցաք այսպիսի բարի խորատ՝ ամենեքեան ուրախութեամբ գոհութիւն մատուցաք Աստուծոյ և ցնծութեամբ վասն այսպիսի բարերարութեան, որ արար Աստուած և ողորմեցաւ ընդ ժողովրդեան իւրում: Ամենայն ժողովուրդն եղեն որպէս եղջիտ, թպէտ առաջ էին տկար...Եկինք հասանք մեր աշխարհս, տեսանք ամենայն ապրանքն թալանած, շատ տուն և վանք կրակ տված էրած. դառն դատարկ ժողովուրդն մնացին Աստուծոյ փառք տալով»: Այս հանգամանքը միանգամայն հասկանալի կլիներ, եթե նկատի չառնենք, որ շահ Աբասի այս բացառիկ շնորհը վերաբերում էր Նախիջևանի գավառի հայ կաթոլիկներին կամ, ինչպես անվանում էին նրան, իրենց՝ ունիթոռներին: Կաթոլիկ հայերն իրենց հայրենակիցների նման անպաշտպան չէին, առաջին հերթին Հռոմի պապն էր նրանց հովանավորում, ապա Արևմուտքի կաթոլիկ միապետները, որոնց դեսպանները հատուկ նամակներ էին տանում պարսից շահերին՝ խնդրելով նրանց ուշադրությունն ու հովանավորությունը Պարսկաստանի հպատակ հայ կաթոլիկների նկատմամբ: Հենց այս մեծ բռնագաղթի ժամանակ էլ, ինչպես երևում է Օգոստինոս Բաջեցու վկայությունից, շահի մոտ էր եկել «Ֆրանկների» դեսպանը, որը միջնորդեց Նախիջևանի գավառի կաթոլիկ հայերի համար, և քանի որ պարսից շահը ձգտում էր դաշնակցել արևմտաեվրոպական պետությունների հետ՝ ընդդեմ Օսմանյան կայսրության, չէր կարող մերժել նրանց խնդրանքը, մանավանդ որ դա վերաբերում էր հայության մի շատ փոքր մասին միայն: Հայ առաքելական մեծամասնության համար ոչ մի միջնորդություն չէր լինում որևէ քրիստոնյա պետության կողմից, որովհետև (ըստ կաթոլիկների,- Հ.Փ.) հայ եկեղեցին հերձվածող էր. միացած չէր կաթոլիկ եկեղեցուն, և եթե նրա հետևորդները տառապում էին ամենադաժան ստրկության մեջ, այդ այն պատճառով, որ նրանք իրենց հերձվածողության համար պատժված էին քրիստոնեական աստծուց: Այսպես էր բացատրում կաթոլիկ եկեղեցին իր գործողությունները առաքելական հայերի նկատմամբ, որի համար հայերի կրած տառապանքները չէին կարող անցանկալի լինել, քանի որ այդ տառապանքներն առավել ևս պետք է հարկադրեին նրանց դիմել կաթոլիկության՝ տեսնելով, որ իրենց կաթոլիկ հայրենակիցները համեմատաբար ավելի ապահով ու պաշտպանված են¹⁹: Այս և նման միջոցներով կաթոլիկ հոգևորականությունը ձգտում

¹⁹ *Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1973, էջ 251-252:*

էր զբաղվել հոգեորսությամբ, այսինքն՝ «հերձվածող» արևելյան քրիստոնյաներին (հիմնականում հայերին, -Հ.Փ.) կաթոլիկադավան դարձնել՝ կաթոլիկ աշխարհի՝ հետուն գնացող քաղաքական ծրագրերն իրագործելու նպատակով: Այսպիսով, 1605թ. շահ Աբասի կողմից իրականացված հայերի բռնագաղթը դեպի Պարսկաստանի խորքերը մեծ հարված հասցրեց Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկների համայնքին, չնայած, Հռոմի պապի և եվրոպական պետությունների դեսպանների միջամտությամբ շահը թույլ տվեց հայ կաթոլիկ բնակչությանը վերադառնալ իր մշտական բնակության վայրերը: Սակայն վերադարձավ և իր թալանված ու այրված գյուղերում բնակություն հաստատեց կաթոլիկ բնակչության փոքրաթիվ մասը: Նախիջևանի երկրամասի հայ կաթոլիկների արքեպիսկոպոս Ազարիա Ֆրիտոնի 1601թ. զեկուցագրով Ազատ-Ջիրանի Քոնա, Յոնա, Գանձակ, Մեծշենո Դարաշամբի մահալի Ապարաներ, Ապրակունիս, Շահապունիք, Սալթաղ, Խոշկաշեն, Դարաղուշ գյուղերում ապրում էր մոտ 1780 տուն կամ 19400 հայ բնակչություն²⁰: Բռնագաղթից հետո՝ 1616թ., Հռոմից ուղարկված Անխել Մարիա Չիտտադինիի կողմից կազմված զեկուցագրի համաձայն, Նախիջևանի գավառի բոլոր տասը գյուղերում միասին հաշվվում էր մոտ 305 կաթոլիկ ընտանիք, այդ գյուղերից՝ Քոնայում հաշվվում էր 1, Սալթաղում 2, Գանձակում 4 ընտանիք, դեպքում, երբ բռնագաղթից առաջ՝ 1601թ., Քոնայում կար 70, Սալթաղում՝ 120, Գանձակում՝ 70 տուն հայ ընտանիք²¹:

Աղյուսակ 2. Հայ կաթոլիկների՝ բռնագաղթի ենթարկված գյուղերի ու բնակչության թիվն ըստ Անխել Մարիա Չիտտադինիի 1616թ. զեկույցի

Գյուղեր	Հայեր		Մահմեդականներ
	Ընտանիք	Մարդ	Ընտանիք
1. Ապարաներ	500	5000	20
2. Ապրակունիս	250	2050	40
3. Քոնա	160	1800	40
4. Սալթաղ	120	1500	
5. Խոշկաշեն	130	1300	20
6. Մեծշեն	50	600	2
7. Գանձակ	70	1000	20
8. Շահապունիք	150	1700	50
9. Դարաղուշ	50	500	1
10. Յոնա	300	3950	
Ընդամենը	1780	19400	193

Թուման-ե Նախիջևանի հայ բնակչության բռնագաղթի կազմակերպումը որված էր երկրամասի կառավարիչ Մախսուդ սուլթան քենգերլուի վրա, իսկ Ջուղայի բնակչության տեղահանությունը՝ Թահմասը կուլի բեկի²²: Այստեղից պարզ երևում է շահ Աբասի առանձնահատուկ ուշադրությունն ու վերաբերմունքը Ջուղայի բնակչության նկատմամբ, իհարկե, խոսքը հարուստ վաճառականների ու նրանց ընտանիքների մասին է, քանի որ վերջիններս իրենց վրա էին կրելու Հարավային Պարսկաստանի տնտեսության աշխուժացման հիմնական ծանրությունը: Շահ Աբասի, Ջուղայի հարուստ հայ խոջաների ու նրանց ընտանիքների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունքի մասին է վկայում Գրիգոր Դարանաղցու հետևյալ տեղեկությունը. «...եւ խնա-

²⁰ *Ephemerides carmelitac, annus XI, Roma, 1960, p. 416-449.*

²¹ *Carlos Alonso, Angel Maria Cittadini, arzobispo de Naxivan, Roma, 1970, pp. 212-215, 231.*

²² *Искандер Муншви, Тарих-и Аламара-иу Аббаси, М., 1963, с. 465.*

մարկելով զնոսա առաել քան զազգայինս իւր, որ են Ջուղայեցիք և այլ բազում գաւառաց մարդիկ, որ կան ի հանգստի ի հովանի թեոց նորա վերին ակնարկութեամբն, որպէս զհայր գթալով նոցա և որպէս զուստերաց եւ դատերաց մինչև ցայսօր ժամանակի»²³: Ջուղա քաղաքի պատմությունը սերտորեն կապված էր առևտրի հետ: Հայկական փոքրիկ քաղաքը, սկսած XVդ. կեսերից, իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ, մեծ համբավ է ձեռք բերում որպէս Արևելքի և Արևմուտքի շուկաները իրար հետ կապող կենտրոն: Ջուղայի հայ խոջաները հարուստ ու հայտնի վաճառականներ էին, որոնք մեծ դեր ունեին Արևելքի ու Արևմուտքի առևտրի մեջ, նրանք կարողացան շատ կարճ ժամանակահատվածում հսկայական հարստություն կուտակել: Մակայն իր գոյության ընթացքում Ջուղան չդարձավ համաշխարհային առևտրական քաղաք: Այն մնաց սոսկ որպէս պահեստ ապրանքների համար: Հայ վաճառականին Ջուղայի հետ կապում էր միայն այնտեղ ապրող իր ընտանիքը²⁴:

Ջուղայեցիների բռնագաղթը մանրամասնորեն նկարագրում է Առաքել Դավրիժեցին. նա պատմում է, թե ինչպիսի խստագույն սպառնալիքներով պարսիկ զինվորները իրագործեցին շահի հրամանը²⁵, որի ժամանակ տեղահանվեց և բռնագաղթի ենթարկվեց մոտ 3 հազար հայ ընտանիք: Դեռ 1581 թ. առևտրական գործերով Ջուղա այցելած Նյուբերին նշում էր, որ քաղաքում ծխերի թիվը հասնում էր 3 հազարի, իսկ բնակչությունը կազմում էր 15-20 հազար: Տասը տարի անց՝ 1590 թ., մեկ այլ առևտրական-ճանապարհորդ Քարտվայտի տեղեկություններով Ջուղայում կար 2 հազար ծուխ՝ 10 հազար բնակչությանը²⁶: XVII դարի սկիզբներին Ջուղան ուներ 10-12 հազար բնակչություն²⁷: Ջուղայեցիները հաստատվում են Սպահանում ու կառուցում Նոր Ջուղա արվարձանը, որը XVII դարում, եվրոպացի ուղեգիրների տվյալներով, շուրջ 650 հազար բնակչություն ունեցող մայրաքաղաքին կից, տնտեսապես զարգացած, մոտ 30 հազար բնակիչ ունեցող բնակավայր էր²⁸: Որոշ ժամանակ անց Ջուղայի բնակչության աննշան մասը՝ 200 ընտանիք, խուսափելով բռնագաղթից, նորից հաստատվում է հայրենի քաղաքում: Մակայն 1606թ. զարմանը Ջուղայում մնացած բնակչությանը նորից տեղահան անելու համար շահի հրովարտակով Ջուղա է գալիս Համդան աղան. «Եւ եկեալ Համդան աղայն ընդ իւր գօրօք ի Ջուղայ՝ կոչեաց զմնացեալ ժողովուրդն առաջի և խօսեցաւ ընդ նոսա սաստիւ և բռնութեամբ, եթէ հնազանդեալ անսայք հրամանայ թագաւորին ելէք ձերովք ընտանեօք և ստացուածովք զի ի միասին երթիցուք, և թէ ոչ կամիք գնալ, զարուս և զկարողս ձեր սրով կոտորենք՝ և զինչս և զընտանիս ձեր ի գերութիւն առնուեք: Այլև զմնացեալ ի լերինս և ի ձորս տեղիս փախարէիցն գտին զփախուցեալսն, և բերին ի Ջուղա, և յինանց երկրորդում կիրակէի երկուշաբթ օրն չուեցուցին ի Ջուղայոյ՝ և ուղևորեցին դէպի Թավրէզ»²⁹: Այսպիսով, դատարկվում ու ավերվում է Ջուղան: Այս դեպքերից 68 տարի անց՝ 1673թ. ապրիլի 13-ին, Ջուղա այցելած եվրոպացի ճանապարհորդ Շարդենի տեղեկություններով Ջուղայում ապրում էր 30 ընտանիք, բոլորն էլ՝ հայ³⁰: Իսթանբուլի Մունշիի հաղորդման համաձայն՝ տեղահանելով Նախիջևանի երկրամասի հայ բնակչությանը, շահ Աբասը նրանց տեղափոխում է Դիզմարի ու Գարադաղի շրջաններ, իսկ Ջուղայի բնակչությանը՝ պարսկական Իրաք և տե-

²³ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցիոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 38:

²⁴ С. Тер-Аветисян, Город Джугза, Тбилиси, 1937, с. 1-2.

²⁵ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 57-70:

²⁶ С. Тер-Аветисян, նշվ. աշխ., էջ 74.

²⁷ Ղ. Այիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 410, 413:

²⁸ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, Եր., 1934, էջ 80:

²⁹ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 63:

³⁰ J. Chardin, Voyages en Perse, tom II, Amsterdam, 1730, p. 303.

ղավորում Սպահանի նահանգում³¹, քաղաքաբնակներին բնակեցնելով Սպահան, Քեշան, Ղազվին քաղաքներում, իսկ գավառաբնակներին Սպահանի շրջակա ավաններում ու Ալնջանի 7, Լնջանի 10, Գանդիմանի և Ջղախուռի 5, Փերիայի և Բուրվարիի 22 գյուղերում: Աղբյուրներում տեղեկություններ չկան, թե վերոհիշյալ գյուղերը հայերն իրենք հիմնեցին, թե՛ սրանք պարսկական գյուղեր էին, որտեղից շահ Աբասը տեղահանեց պարսիկներին՝ հայերին բնակեցնելու համար³²: Հայ գաղթականներից 500 տուն բնակեցվում է Շիրազում³³: Նախիջևան քաղաքից բռնագաղթի ենթարկված հայ բնակչությունը տեղափոխվում է Ֆահրապատ քաղաք³⁴:

Շահ Աբասը բռնագաղթված հայ բնակչության մի մասին բնակեցնում է Գիլանի և Մազանդարանի շրջաններում: Ժամանակի ակնառես հայ պատմագիրներն այս շրջաններ բռնագաղթված բնակչության թվի մասին տեղեկություններ չեն տալիս: Խնդրո առարկա հարցի լուսաբանման համար բավականին արժեքավոր է Շարդենի հետևյալ վկայությունը. «Նա (շահ Աբաս, - Հ.Փ.) փոխադրեց 30 հազար քրիստոնյա ընտանիք և բնակեցրեց Գիլանի ու Մազանդարանի գավառներում»³⁵: Սակայն Շարդենը չի հստակեցնում՝ այդ 30 հազար ընտանիքները բոլորը հայեր էին, թե կային նաև վրացիներ: Ամենայն հավանականությամբ վրացի ընտանիքներ նույնպես եղել են, բայց մեծամասնությունն անկասկած հայ ընտանիք էր: Այնուամենայնիվ, բռնագաղթից հետո՝ հետագա տասնամյակներին, 5 հազար³⁶ հայ ընտանիքների հաջողվեց տարբեր ճանապարհներով վերադառնալ ու բնակություն հաստատել Թուման-ե Նախիջևանի Ազատ-Ջիրանի ու Դարաշամբի մահալների իրենց հայրենի գյուղերում:

Ժողովրդագրական տեղաշարժերը շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին: 1617թ. Գրիմի թաքարները 30 հազարանոց բանակով հարձակվում են Նախիջևանի քաղաքների ու գյուղերի վրա և գերելով 30 հազար հայ բնակչություն՝ վերադառնում ու Չոլեքի դաշտում միանում են օսմանյան զորքերին: «Նրանք սերդարի և բոլորի կողմից մեծ պատվի և հարգանքի արժանացան», գրում է թուրք պատմագիր Իբրահիմ Փեչևանցի³⁷:

XVII դ. ձեռագրերի հիշատակարաններում պահպանված տեղեկությունների համաձայն՝ Թուման-ե Նախիջևանի հայ բնակչության թվակազմի մեջ փոփոխություններ տեղի ունեցան 1630-1639թթ. պարսկա-թուրքական բախումների ընթացքում՝ օսմանյան զորքերի կողմից կատարած գերեվարությունների ու բռնագաղթերի արդյունքում: 1630թ. Վանի Ալի փաշան. «...եղեալ բազում հեծելօք և զնաց ի վերայ Նախ չուանայ և շատ ատեր ետուր և բազում արիմահեղութիւն արար և բազում առ և աւար և գերիս բերեալ ի Վան...որ էին թուով երեք հազար...»: Նույն տարում օսմանյան զորքերը Վանից շարժվելով Նախիջևան. «...երկիր քանդեցին, ափրեցան, զառ ու գերին բերին ի Վան, ի Մահմտանք, ի Բերկրի, ի յԱրճէշ, ի Պաղէշ ԴՌ (4000), ԵՌ (5000) հարիւր գերի բերին, թող ոչխար ու տաւար: Մուղ փարթալ աւաղ աւաղ զՀայոց ազգիս ի գերել Տաճկաց: Ով կարէ պատմել կամ ընդ գրով արկանել զաղիողորմ Հայոց ազգիս»: 1631թ. կազմակերպված հերթական ավերիչ արշավանքի հետևանքով Նախիջևանի երկրամասում բազմաթիվ հայեր սպանվեցին, իսկ կենդանի մնացած բնակչությունը գերեվարվեց. «...եւ ի դառնալ սուլթան Մուրատին դօմուկ սուլտան մի Շահապ անուն յոր-

³¹ *Искандер Мунши, նշվ. աշխ., էջ 465.*

³² Հ. Առաքելյան, *Պարսկաստանի հայերը, Վիեննա, 1911, էջ 31:*

³³ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցույ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 51:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 354:

³⁵ *J. Chardin, Op. cit., p. 320-325.*

³⁶ Մաշտոցի անվան մատենադարան, *ձեռագիր N 3478:*

³⁷ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, *հ. Ա. կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյանը, Եր., 1961, էջ 56:*

ջորջեալ, ժողովեալ ի վերայ իւր զսիննի Տաճիկք աշխարհիս այսմիկ և եկն ի գաւառն Նախիջևանու և դիմեալ ի քարանձաւսն. զոմանս քարավէժ արարեալ ի քրիստոնէից և զոմանս սրախողխող արարեալ և զայլսն ձերբակալ արարեալ հանդերձ աւարո առեալ էանց ի Կարնոյ քաղաք և յերկիրն Հռոմոյ»³⁸:

Երևանում թողնված թուրքական զորքերը Մուրթուզա փաշայի ղեկավարությամբ 1636թ. արշավում ու գերում են Նախիջևանի երկրամասի հայ բնակչությանը: Գեաքերի ականատես, հայ կաթողիկ քարոզիչ Հակոբ Հիսուսի վկայությամբ. «Մուրթուզա փաշեն գերացուց գաւառս, ԳճԻ (320) գերի Ապարաներո գնաց և զամենայն սպանածն, տարածն, օլքէս դուս ելաւ ՌԵՃ (1500) ջանս»³⁹: Ժողովրդագրական տեղաշարժերը շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին, սակայն դրանք զանգվածային բնույթ չկրեցին:

Այսպիսով, XVII դ. առաջին կեսին՝ պարսկա-թուրքական բախումների ժամանակ տեղի ունեցած ժողովրդագրական մեծ տեղաշարժերի հետևանքով Նախիջևանի գավառի հայ բնակչության թվաքանակը արագորեն նվազեց: Հայաթափվեցին և ավերակների կույտի վերածվեցին հարյուրավոր բնակավայրեր: Չնայած կազմակերպված բռնագաղթերի պատճառով Նախիջևանի գավառի հայ բնակչության թվաքանակը որոշ փոփոխություններ կատարվեցին, սակայն էթնիկական լուրջ տեղաշարժեր տեղի չունեցան, և հայ բնակչությունն շարունակեց էր մեծամասնություն կազմել Նախիջևանի գավառում:

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ АЗАТ-ДЖИРАНСКОЙ И ДАРАШАМБСКОЙ МАГАЛАХ ТУМАН-Е НАХИЧЕВАНА (первая половина XVII века)

___ Резюме ___

___ Г. Паносян ___

В начале XVII века Нахичеванская провинция являлась армянской однородной областью, большинство населения которой составляли армяне.

В первой половине этого века, за время персидско-турецких столкновений, были внесены изменения в количественный состав всего населения области. Вследствие насильственной миграции, организованной шахом Аббасом I, из 69 населенных пунктов было выведено и отправлено в Персию более 160000 армян, в результате чего в Нахичеванской провинции были разрушены сотни армянских поселений, резко уменьшилось количество армян.

Однако следует отметить, что и после организованной миграции из провинции серьёзных этнических изменений не произошло, и в Нахичевани число живущих армян по-прежнему преобладало над общим количеством населения области.

³⁸ Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հ. Բ, կազմեցին Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Եր., 1978, էջ 386, 388, 742:

³⁹ Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. Ա, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Եր., 1951, էջ 196: